

KÖTÉSKUTATÁS MAGYARORSZÁGON – PROVENIENCIA ÉS KÖTÉS KAPCSOLATÁNAK TANULSÁGAI AZ EGYETEMI KÖNYVTÁRBAN

Szentlélekyné Koroknay Éva, ennek a beszámolóknak eredetileg felkért előadója 1987. szeptember 27-én elhunyt. Élete utolsó napjaiban ennek az előadásnak az elkészítésével foglalkozott. Az alábbiakban közöljük vázlatban és többé-kevésbé kidolgozott töredékekben hátramaradt – az Ars Hungarica szerkesztősége által rendezett – kéziratát, majd a budapesti Egyetemi Könyvtárban folyó ősnymotatványfeldolgozás és az ő evvel párhuzamosan végzett kötéskutatásának tapasztalataiból, tanulásaiból ismertetünk.

Az európai könyvformátum kialakulása és az egész középkor folyamán nagy gondot fordítottak a kéziratossá és nyomtatott könyvek kötésére. A korábbi könyvtörténeti kutatások ennek ellenére ritkán szenteltek figyelmet a kötéseknek. Csak a nagyon kiemelkedő művészi értékű kötések érdemesültek külön méltatásra. Büszkén gondolhatunk arra, hogy ezek egyike éppen a rendkívül becses kötések is fenntartó Bibliotheca Corviniana volt. A tudományos igényű kötéskutatások Európában a múlt század második felében, főleg az utolsó évtizedekben, az iparművészeti múzeumok alapításával párhuzamosan kezdődtek meg. Ennek köszönhető, hogy Ráth György az 1882-ben megrendezett országos könyvkiállításon már kellő teret enged ennek a kérdésnek is.¹

A könyvkötések gyűjtése, feldolgozása, katalogizálása az egyes országokban, sőt ezeken belül az egyes gyűjteményekben is, más és más módszer szerint történt. Magyarországon az 1882-es budapesti országos könyvkiállításhoz kapcsolódó biztató kezdeteknek jó időn keresztül nem volt folytatása. Az egyes könyvtárak, gyűjtemények könyvkötéseinek feldolgozása, katalogizálása megakadt. A rendszeres munka ezen a téren az 1950-es években kezdődött el.

Ebben az időben kezdődött az Országos Levéltár és a vidéki levéltárak kötései feldolgozása. Az Iparművészeti Múzeum a saját és más gyűjtemények anyagának megóvásával és különböző kiállításokon történő bemutatásával kapcsolódott be ebbe a munkába. Az 1950–1956 közötti évekre esik a Ráday Gyűjtemény Könyvtára kötései feldolgozása (a munka menetéről az ún. Ráday-teákon tájékozódhattak az érdeklődő szakemberek). Az itt elkezdett és félbehagyott munka 1983-ban az ősnymotatványok feldolgozásának keretében folytatódott. Időközben az MTA Könyvtára is alapvető feltárást végzett, amiről Rozsondai Marianne adhat számot. Újabb az Egyetemi Könyvtár is felzárkózott a magyarországi kötésfeldolgozó munkához.

A magyarországi könyvtárak kötései feldolgozásának módszerei és lehetőségei a Ráday Gyűjtemény Könyvtárának feldolgozása közben alakultak ki. Az Egyetemi Könyvtár ősnymotatványainak feldolgozása már ezek figyelembevételével történik.

A feldolgozás a következő mozzanatokból áll.

1. Az űrlap kitöltése. Ezt az egyes kötetek tanulmányozása és kötéstechnikai vizsgálata előzi meg. Az űrlap kitöltésekor pillanatnyilag észlelt állapotot kell rögzíteni. Ennek alapján kell eljutni a kötet stílusának megjelöléséhez, műhely- és mesterkérdésének, készítési korának meghatározásához. Fontos követelmény, hogy az űrlapra minden lehetséges információt felvezzünk (sohasem tudni, hogy később mi miért válhat fontossá, ezért a ma még jelentéktelennek tűnő részleteket, észrevételeket – pl. hulladékok, korábbi átkötések

nyomai — is fel kell tüntetni). A jól kitöltött űrlap a kötésnek biztos dokumentuma, a későbbi kutatások kiindulópontja. Megléte csökkentheti a kötet későbbi kézbevételeinek számát, tehát az állagvédelemnek is fontos eszköze.

2. Fotódokumentáció elkészítése. A kötésről készült fotó sok lényeges, szabadszemmel alig észlelhető stílári részletre és technikai sajátosságra hívhatja fel a figyelmet. Így a kutatásnak fontos segédeszköze. Kívánatos, hogy a fotó az űrlapra is rákerüljön.

3. A rajzlevonat elkészítése. A rajzlevonat gyakran jobb mint a fotó: méretarányos és olyan részletek is láthatók rajta, amelyek egyébként elsikkadnának.

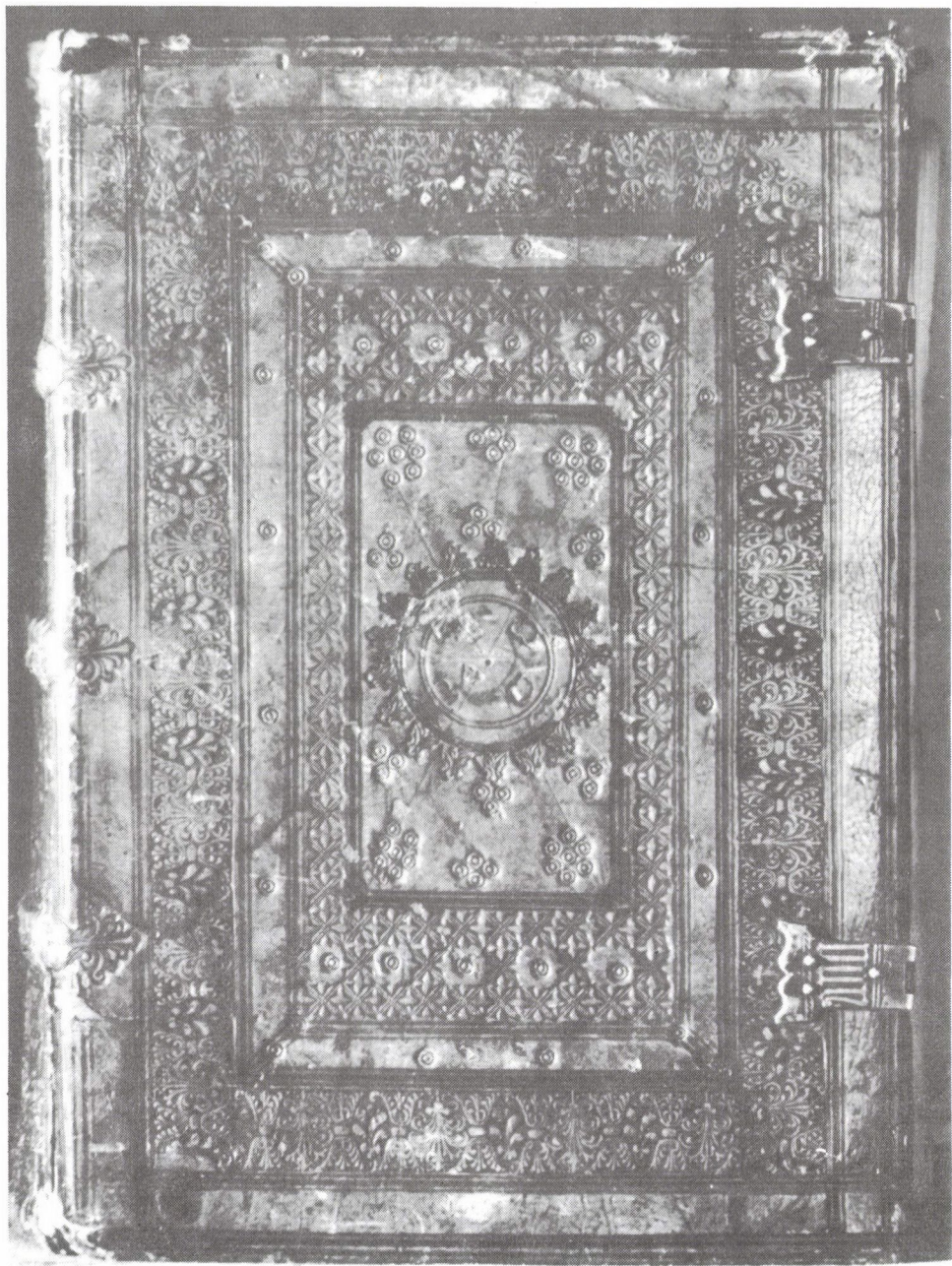
Az egyes kötetek katalogizálásával, az űrlapok számára történő monografikus feldolgozásával párhuzamosan, illetve azt követően, lehetséges az egyes kötéscsoportok, műhelyek stb. rekonstruálása. Ehhez a munkához a magyarországi könyvtárak kötéseinek feldolgozása mellett át kell tekinteni más, elsősorban a szomszédos országok — Ausztria, Csehszlovákia, Lengyelország, Románia és Jugoszlávia — könyvkötészeti emlékeit is. Ezeknek az országoknak az anyaga nemcsak magyarországi kötéseket tartalmazhat, hanem bizonyos összefüggéseket is feltárhat. Nézzünk például néhány jugoszláviai tanulságot. Szlovénia és Dalmácia állami és egyházi gyűjteményeinek helyi eredetű anyaga magyar és osztrák kapcsolatokról árulkodik. Horvátország rendkívül gazdag anyagát a magyar és osztrák hatások mellett keleties, szerb—makedon elemek árnyalják. E terület emlékei ezáltal olyan sajátosságokat is mutatnak, amelyek a magyarországi, illetve a speciális közép-kelet-európai reneszánsz stílus kialakulásához jelentősen hozzájárulhattak. A szomszédos országok kötéseinek tanulmányozása mellett a távolabbi országok emlékeinek vizsgálata sem lehet haszontalan. Ez bizonyította például azt, hogy a 15. század második felének és a 16. század elejének magyarországi könyvkötészetében az arab—iszlám világ hatása is érvényesült.

A fentiek alapján a magyarországi kötés kutatás állását az alábbiakban foglalhatjuk össze, és feladatait ennek alapján a következőkben jelölhetjük ki. Jelenlegi feladatunk az egyes kötetek feldolgozása, minél több részlettanulmány elkészítése. Az összefoglalások és szintézisek megírására csak ezek után vállalkozhatunk.

Mint Koroknay Éva fenti tanulmány-vázlatában említette, 1984 őszén elkezdte az Egyetemi Könyvtár ősnymotvány-gyűjteményében a rendszeres kötésfeldolgozást. E munkálatokról szeretnénk röviden beszámolni. Szem előtt tartva az utolsó bekezdés figyelmeztetését arra, hogy az összefoglaló tanulmányok még koraiak lennének, mégis érdemesnek látszik néhány, már eddig is nyilvánvaló eredmény, tanulság ismertetése.

E beszámoló előtt azonban még ismertetjük a Koroknay Éva által kidolgozott munkamódszereket és segédleteket. Az eddig is sokat emlegetett, s az egész anyag áttekintését megkönnyítő űrlap kötéscentrikus ugyan, de rovatai tartalmazzák a kötet szempontjából legfontosabb adatokat, még ha csak jelzés formájában is (jelzet, kiadási hely, -idő, esetleges exlibris, supereklíbris, bejegyzés megléte, a kötés meghatározása, minősítése, illetve, hogy rajzlevonat és karton készült-e róla).

Az űrlap kitöltésekor egyszersmind elkészül a rajzlevonat is. Ha a kompozíciós sajátosságok miatt szükséges, akkor az egész kötéstábláról is, de az egyes díszítő motívumokról, bélyegzőkről mindenképpen készül levonat. E motívumok kiszűrése után táblázat készül belőlük, s szerencsés esetben — legalább 2–3 bélyegző egyezése esetén — a műhelyazonosság megállapítása lehetséges.

1. Budai reneszánsz kötés az 1490-es évekből. Posszessor bejegyzése: „Residentiae S. Jesu Catalogo inscriptus ... 1685 Neosolii”

2. Budai reneszánsz kötés, 1490 körül. Bejegyzése: „Missionis Eperiessiensis Soc. Jesu Cathalogo in-
scriptus 1680.”

Ekkor készül el a jelentős, illetve minden díszített táblájú könyvkötés részletes leírása, tulajdonképpeni katalóguscédulája, kartonja. Ezen a Sajó–Soltész-féle ősnymtatványkatalógus rövid címleírása mellett szerepel az űrlapon is közölt meghatározás, a kötet méretei, majd részletezve a táblák díszítésének leírása, s a könyvtest többi részének (oromszegés, metszés, gerinc stb.) ismertetése. Az esetleges átkötés, restaurálás tényét, illetve annak szükségességét szintén itt jegyezzük meg – szót ejtve a kötet fizikai állapotáról. S végül, de nem utolsó sorban szerepelnek a kartonon a possesszorbejegyzések és az esetleges, valójában igen gyakran előforduló más természetű bejegyzések, glosszák is. Ez utóbbiak természetesen csak a megemlítés szintjén. A kartonon helyet kap a bélyegzőtáblázatról és esetleg a teljes tábla rajzlevonataról készített xeroxmásolat is.

Ez tehát a kötésfeltárás első lépése, a leírások elsődleges megszületésének szakasza. Ez után következik az eredmények áttekintése. Ezt már érdemes a teljes körű feldolgozás befejezése előtt is megtenni. A mi esetünkben – az Egyetemi Könyvtár ősnymtatványgyűjteményének közel 1200 kötetét szem előtt tartva – ez az áttekintés a teljes állomány felének átnézése után, a 600 körüli jelzet elérésekor vált időszerűvé. Koroknay Éva halála ennél a fontos szakasznál különös veszteségként érte a könyvtárat. Most lehetett volna az egyes kisebb kötéscsoportokat elkülöníteni, az óvatos, inkább tágabb értelmű meghatározásokat finomítani. Így azonban nélküle, az ő bámulatos stílusérzékét, gyakorlott szemét, óriási tapasztalatát nélkülözve vagyunk kénytelenek – inkább meghagyva a meghatározások óvatosabb, s így durvább stílus kategóriáit – elvégezni a rendszerezést.

A teljes anyagot tekintve megállapítható, hogy annak mintegy kétötöd része, majdnem fele kapott kartont (egyelőre legalábbis). A többi ugyanis művészi szempontból vagy igénytelen, vagy csak jelentéktelenebb kötés, amelyből nem vonható le annyi művelődéstörténeti tanulság, mint netán egy budai reneszánsz vagy felvidéki gótikus kötés kapcsán.

A 600 közül így kiszűrt mintegy 250 kötést időrendbe állítva láttuk, hogy túlnyomó részük a nyomtatás idejével közel egykorú kötésű. A legnagyobb csoportot a gótikus kötések képviselik 160 kötetrel, ezt követik az olasz illetve magyarországi reneszánsz kötések 38–40 körüli számmal, a fennmaradó kb. 60 kötetet a 16–17–18. században kötötték be, s ide soroltuk az igényes, figyelemre méltó 19–20. századi darabokat is. Ez utóbbi csoporttal azonban most nem foglalkozunk.

Visszatérve a legkorábbiakra, elkülöníthető a gótikus kötések közül 24 darab, amely biztosan, vagy igen nagy valószínűséggel Magyarországon készült. Ennél jóval nagyobb a tágabb kategóriájú, Koroknay Éva által közép-kelet-európainak nevezett csoport: 39–40 kötet tartozik ide. (A számok azért nem egészen pontosak, mert gyakran inkább a tágabb értelmű kategóriába számítottunk egyes kötések, de azért az esetleges szűkebb meghatározásokat is figyelembe vettük. Ez az ingadozás leginkább a lengyel vagy felvidéki és kisebb arányban a délnémet–osztrák vagy magyar eredetű kötéseknel figyelhető meg.) Most már – a possesszorbejegyzés eredményeit is figyelembe véve – megállapítható, hogy a két megközelítési szempont, nevezetesen a művészettörténeti és a könyvtörténeti, a proveniencia oldalát figyelő öröndetesen kiegészíti egymást. Ugyanis a gótikus kötések közül a magyar területről vagy a szomszédos, főként Lengyelországból származók közül feltűnően sokban szerepel korai magyar possesszor is. (Így pl. a 76-os jelzetű ősnymtatványban a 15. század végi *Confraternitas Corpus Xpi* bejegyzés, a 220-asban a 15–16. századi kéztől származó *Conventus QuinqueEccl.* olvasható, az 584-es jelzetű ősnymtatványban pedig egy 1537-es bejegyzés mellett egy 1540-es, a gyulafehérvári domonkosokra is utaló bejegyzés található: *Codex praesens condonatus est fratri Dijoni [?] de Alba^hordinis praedicatorum per me Franciscum presbiterum de Mako 1537*, illetve: *Hic codex datus est fratri Petro de Zylag, ordinis praedicatorum per fratrem D. Albergalensem eiusdem ordinis in conventu Albergw-*

lensi 1540. Ez utóbbi különösen becses darab, valószínűleg az erdélyi gótikus kötések egyik ritka tanúsága.) S mivel az Egyetemi Könyvtár régi anyagának tekintélyes hányada jezsuita eredetű, természetesen e csoportban is megtalálhatók tulajdonosként a – főként felvidéki – jezsuita rendházak. Megfigyelhető azonban, hogy szinte kivétel nélkül viszonylag korai, a 17. század elejétől-közepéről származó évszámmal.

Művészettörténészeknek, de minden művelődéstörténettel foglalkozó kutatónak különlegesen érdekes, szívet melengető a magyar reneszánsz kötések kérdése. A 9 olasz reneszánsz darab mellett 28 a Magyarországhoz köthetők száma. S e kötetekben is igen gyakran találkozunk a nyomtatvánnyal közel egykorú tulajdonosbejegyzéssel. (Ilyenek pl. a 28-as kötet, amely arról ad hírt, hogy *Augustinus de Zagrabia* 1475-ben vette azt Budán, a 65-ös jelzetű gazdagon díszített ősnymtatvány, melyben *Váradai Péter* később átfestett címere szerepel, a 438-as jelzetűben a 15. századi *Petrus baccalaureus Eperiesiensis* szerepel legkorábbi tulajdonosként.)

Sok magyar reneszánsz kötésű könyvben találhatunk humanista kézírású glosszákat, sőt összefüggő szövegeket is. Ilyenek a 65-ös, a 368-as; a 448-asban egy töredékes költemény, a 400-asban és az 512-esben pedig magyar nyelvű glosszák olvashatók.)

A kötetek későbbi, 17. századi sorsát figyelve feltűnő, hogy viszonylag több, 8 kötet került közülük a lepglavai pálosok birtokába. Hogy mikor és milyen úton-módon, érdekes lenne kinyomozni. Különösen azért, mert mindannyian a legszebb, legjellegzetesebb budai kötések közé tartoznak, s szinte valamennyiben található humanista kézírás. E magyar reneszánsz kötésűek könyvtárunk legrongáltabb, legmegviseltebb ősnymtatványai, amelyekből rendszerint a címlapot és a szennylapokat későbbi gazdájuk – nyilván a tulajdonosbejegyzések megsemmisítése céljából – eltávolította. E tények, úgy tűnik, mindenképpen jellemzőek és jelentőséggel bírnak e csoport vizsgálója számára.

Meglepően nagy számú kötet került Eperjesre, a jezsuita misszió, később rezidencia birtokába: 5 kötet. Két könyv volt e reneszánsz díszítésűek közül Mossóczy Zakariás, nyitrai püspök birtokában, melyek aztán a Pajkossy Györgyné által már a Magyar Könyvszemle hasábjain² ismertetett úton – Kecskés János közvetítésével a pozsonyi jezsuiták könyvtárába jutottak.

Érdekes lenne még több kötet sorsát ismertetni, azonban már e kiragadott példák is valószínűleg meggyőzően igazolják, hogy érdemes a régi könyvanyaghoz a kötés értékelése felől is közelíteni. A bejegyzések szinte minden esetben igazolják a művészettörténész-megállapította hely- és időbeli meghatározást, s viszont: az azonos műhelyből kiderülő kötés segít az egyes könyvekben eltüntetett, vagy olvashatatlaná tett bejegyzések rekonstruálásában. Ez utóbbi következtetési mód a legrégebb és legrangosabb kötések vándorútjának kiderítésében csak szerencsés esetben követhető, ezeknek ugyanis egyedi kalandos sors jutott osztályrészül. De ha már nemcsak a gazdagon díszített s úgymond értékes könyvkötésekkel foglalkozunk behatóbban, hanem sorra kerülnek az „újabb”, azaz főként 17–18. századi, gyakran egyszerűbb, disztelenebb kötések is, amelyekből az Egyetemi Könyvtár ősnymtatványtárában egész anyagegységek különíthetők el a felhasznált azonos anyagok, az azonos kötéstechnika révén, ez a módszer feltétlenül célravezető. Itt ugyanis kétségtelenül egész könyvtáregységek közös hagyományozódásáról van szó, s az egykori tulajdonos kolostor vagy rendház könyvkötőműhelyének azonosítása még a megcsonkult vagy csonkított kötetek esetleg hiányzó possesszorbejegyzésére is következtetni enged. S így lehetővé válik a régi könyvek – s nemcsak az ősnymtatványok, a Régi Magyar Könyvtár és a Vetustissima-gyűjtemény – hanem a nagyraktárban őrzött műzeális értékű anyag teljes történetének megközelítő tisztázása.

Az iniciálék és az esetleges gazdagabb kifestés rendszeres vizsgálata bizonyára szintén nagyon hasznos lenne, ahogyan az volt Wehli Tünde tanulmánya Váradi Péter Decretálisáról.³

A kötések és az illusztrálás együttes vizsgálata, kiegészítve a könyvtártörténeti eredményekkel, mindenképpen sok becses darabbal gazdagítaná a művészi értékű, magyarnak vagy magyar vonatkozásúnak ismert könyvanyagot, s bizonyára a magyar művelődéstörténet kutatásához, tanulságainak mélyítéséhez is sok hasznos adalékot nyújtana.

JEGYZETEK

1. Könyvkiállítási emlék. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. Budapest, 1882. Ráth György bevezetője. rének könyvei az Egyetemi Könyvtárban. MKSzle 1983/3. 225–242.

2. PAJKOSSY Gyné: Ellebodus és baráti kö-

3. WEHLI T.: Megjegyzések Váradi Péter Decretálisának kifestéséhez. MKSzle 1985/3–4. sz. 280–287.

Éva Sz. Koroknay – Klára Boross: Einbandforschung in Ungarn – Lehren der Beziehungen zwischen Provenienz und Einband in der Universitätsbibliothek von Budapest

Im ersten Teil der Abhandlung, der von der inzwischen verstorbenen Éva Koroknay geschrieben wurde, wird eine kurze Übersicht über die Geschichte der europäischen und vor allem ungarischen Einbandforschung gegeben. Letzteres bedarf auch der Untersuchung des Materials der Nachbarländer, sogar weiterer, in erster Linie östlicher Zusammenhänge.

Die systematische Einbandforschung begann in Ungarn – abgesehen von manchen früheren Ansätzen, der Würdigung einiger hervorragender Einbände – erst in den 50er Jahre des 20. Jahrhunderts. Das Museum für Kunstgewerbe lenkte die Aufmerksamkeit der Buch- und Kunsthistoriker außer seiner Restaurationstätigkeit auch mit der Veranstaltung von Ausstellungen auf die Wichtigkeit dieses Bereiches.

Die Bearbeitung je nach Institution und Sammlung begann in den einzelnen Archiven und der Ráday-Sammlung, in der das Katalogisieren der Einbände von Wiegendruckern in den 80er Jahren fortgesetzt wurde. Die Erfahrungen haben wir auch bei der Bearbeitung des Bestandes der Universitätsbibliothek verwertet.

Bei der Arbeit ist es wichtig, die Bände von technischem und künstlerischem Gesichtspunkt aus parallel zu untersuchen und jedes Detail genau zu dokumentieren. Dies erfolgt mit Hilfe von Formularen, die den Überblick über die ganze Sammlung erleichtern, und von Karteikarten, auf denen die einzelnen Einbände ausführlich beschrieben sind.

Im zweiten Teil der Abhandlung werden einige Lehren der in der Wiegendruckersammlung der Universitätsbibliothek entfalteten Tätigkeit behandelt, mit der von Éva Koroknay begonnen wurde und in deren Ergebnis schon mehr als die Hälfte des Bestandes bearbeitet ist.

Beim Katalogisieren wurden auch die Possessorinschriften in den Bänden gesammelt, in der Hoffnung, daß der Einband und die Geschichte des Buches zusammen, einander ergänzend, bücher- und bibliotheksgeschichtliche Lehren und Schlußfolgerungen zulassen werden. Die bedeutenderen Einbände wurden aufgrund der Stilbestimmung gruppiert, mit deren Hilfe Chronologie und Herstellungsort erschlossen werden konnten. Nun war es festzustellen, daß die Zahl der ungarischen Possessoren in jenen Einbänden, die für solche von ungarischem Ursprung oder wenigstens von ostmitteleuropäischem Ursprung gehalten werden, überaus hoch ist. Die Inschriften unterstützen schier in jedem Fall die kunsthistorische Orts- und Zeitbestimmung.

Diese Untersuchungen überzeugen davon, daß es sich lohnen würde, in den ungarischen Sammlungen die Erforschung der Geschichte des alten Büchergutes von Ungarn mit der Einschätzung der Einbände, sogar der inneren Ausschmückung, der Ausmalung, zu ergänzen und beide Forschungen parallel zu betreiben.

